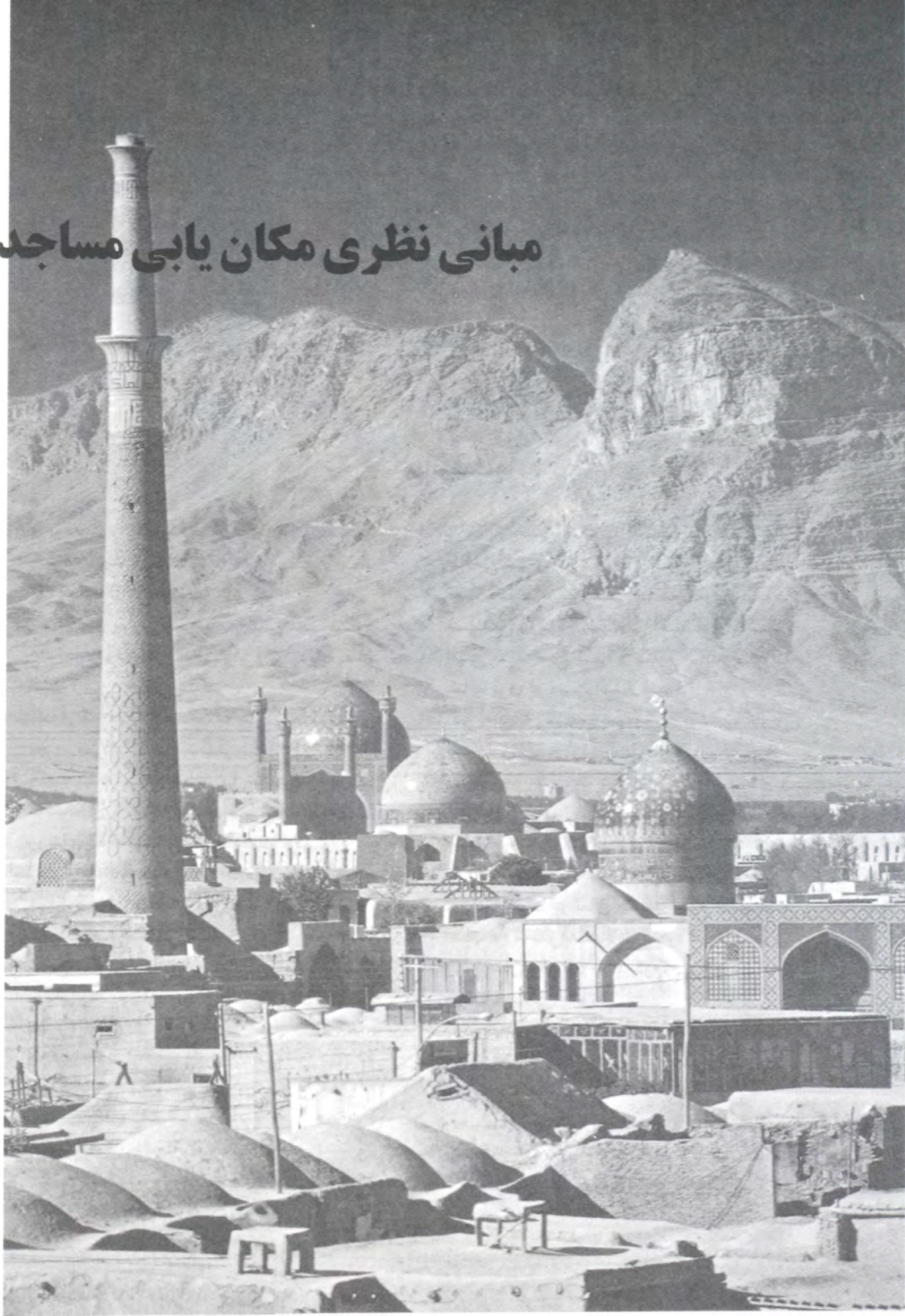

مبانی نظری مکان‌یابی مساجد ایرانی در ادوار مختلف

مهندس احمد اصغریان جدی

فن و هنر جانمایی مسجد در مجتمع‌های زیستی مانند دیگر افعال مسلمانان، بغیر از قیود به علوم و فنون انسانی، مقید به احکام فقهی است. جهان‌بینی اسلامی و احکام فقهی آن، مدیر و هنرمند مؤمن را مستقیماً در قیودی قرار می‌دهد که این قیود، متأثر از منطق و استدلال است. لذا هنر اسلامی جدا از مباحث استدلالی علوم انسانی، متأثر از منطق احکام فقهی و جهان‌بینی اسلامی است. به عبارت دیگر، برای مدیر هنرمند در اسلام، چیزی به نام مجاز و غیرمجاز، (مشروع و نامشروع) مطرح است. از این رو قید احکام فقهی و احکام اعتقادی الزامی است. پس می‌توان گفت، قیود مدیر مسلمان که هنر او در استقرار و مکان‌یابی یک مسجد، در جامعه مورد نظر است، به دو وجه متمایز تقسیم می‌شود: یکی احکام فردی و اجتماعی و دومی نحوه نگرش او نسبت به جهان هستی و اشاره به توحید در عالم مادی است. مصداق احکام فردی، مانند

قرار دارند. طبیعتاً این قشر عظیم که اکثر آن‌ها از دهقانان بوده و معیشتی سالم (لقمه حلال) داشته‌اند به فطرت الهی نزدیک‌تر و بیش از سایرین پشتیبان اسلام بوده‌اند.

از طرفی اکثر سپاهیان اسلام را نیز مستضعفین تشکیل می‌دادند. لذا به دلیل احکام فطری اسلام و هدایت صحیح خلفای راشدین، می‌دانستند که استقرار در این بناها، در روش مدیریت اسلامی آن‌ها اثر سوء خواهد گذاشت. زیرا اکثر این بناها دارای استحکام، رفاه، شکوه و جلال خاصی بوده و متجانس با اهداف استکباری ساخته شده بودند.

۱-۱-۱- استقرار مسجد جامع یا جمعه :

مسجد مکانی است که زمین آن دارای اعتباری خاص بوده و احکام ویژه‌ای بر آن سیطره دارد. مسجد محلی است که مسلمانان در برابر پروردگار یکتا خاضعانه تسلیم می‌شوند، تا تسلیم دیگر بندگان خدا و همچنین تسلیم هوای نفس خود نگردند. آن‌ها خدای را تسبیح و سجده می‌کنند و مسجد سجده‌گاه آن‌هاست.

لذا بر مبنای اصول اعتقادی، اولین فضای مورد نیاز مسلمانان مسجد بوده است^(۱). به همین دلیل از صدر اسلام تاکنون، مسجد اولین عنصری است که بر مبنای نگرش اسلامی، نسبت به عملکرد خود شکل عینی و کالبدی یافته است. البته شکل مسجد در طی زمان، تکامل خاصی را پیموده است که بحث تفصیلی آن در حوصله این بحث نیست. در صدر اسلام مسجد و حریم اطراف آن عملکردهای مختلف سیاسی - اجتماعی را برعهده داشته است که عبارتند از :

محل مدیریت حکومتی به ویژه خطابه به نام حکومت وقت خواندن در نماز جمعه، محل قضاوت، محل تدریس علوم و فنون، پناه بی‌پناهان (اصحاب صفه)، محل تجمع توده مردم در وقت‌های

- بازی زمین که از درآمد نفتی تأمین می‌شود، از جمله استقرار و ساخت مساجد در زمین‌های نامرغوب جهت بالا بردن قیمت زمین.
- ۷- اهمیت یافتن رفع نیاز جامعه در مساجد در اثنای انقلاب اسلامی و دوران دفاع مقدس.
- ۸- بررسی وضع موجود مساجد در تهران بعد از جنگ.
- ۹- پیشنهاد های کلی در بهبود وضع موجود مساجد در تهران. مانند مکان‌یابی مناسب و یا تلفیق با عملکرد مدارس و یا مراکز عمومی و عام‌المنفعه.
- با در نظر گرفتن خلاصه مطالبی که در قسمت بالا ارایه گردیده است بعضی از موارد فوق به شرح زیر ارایه می‌گردد.

۱- شهرهای ایرانی در صدر اسلام :

عنایت اصلی این بخش، معطوف است به تبیین استقرار منطقی شهرهای اسلامی در کنار شهرهای قبل از اسلام، قبل از آن که ظواهر هنر معماری و شهرسازی و جمال کاخ‌ها و ابنیه طاغوتی امپراطوری شرق و غرب، حاکمان اسلامی را اغفال کند. در این بحث، کوشش خواهد شد تا نشان داده شود که چگونه لشکریان اسلام با تغییر نطفه شهرهای ایرانی از کهن‌دژ به محله‌های جدید، زمینه آتی تمدن اسلامی را بوجود آوردند.

۱-۱- تغییر نطفه شهرها :

پس از شکست مادی و معنوی سپاهیان شاهنشاهی و سقوط شهرها، سپاهیان اسلام از استقرار در دژهای محکم و کاخ‌های طاغوتی شاهان خودداری کرده و نطفه استقرار خود را در بین مردم مستضعف ایرانی

احکام فقهی حکومتی در مسجد (خواندن نماز جمعه و یا قضاوت و اعزام نیرو به جبهه و ...) و احکام فردی مانند مالکیت زمین مسجد و یا قیود طهارت در داخل مسجد و یا احکام فقهی نماز جماعت و امثالهم و در زمینه اشاره به توحید که شامل رفتار و کردار پیشنماز و نمازگزاران که باید اشاره به توحید باشد و در برگیرنده مفاهیم جملات و کلمات و یا حرکات و سکناات در خواندن نماز و اصولاً شعائر مذهبی که همگی اشاره به توحید دارند، لذا با آگاهی از کلیات مطرح شده، می‌توان مراحل و چگونگی انتخاب زمین و ساخت مساجد در دوره‌های مختلف را به صورت زیر نام برد.

- ۱- چگونگی انتخاب مسجد النبی که اولین انتخاب زمین برای ساخت مسجد در اسلام است.
- ۲- چگونگی انتخاب محل استقرار مساجد در شهرهای ایرانی، پس از سقوط امپراطوری شاهان ساسانی، به ویژه استقرار مسجد در ربض شهرهای ایرانی که معمولاً این عمل باعث تغییر نطفه شهرهای ایرانی از شارستان به منطقه ربض گردید.
- ۳- چگونگی توسعه منطقه ربض در شهرهای ایران اسلامی و توسعه مساجد جامع و متروک شدن محله شارستان در دوران خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس و همچنین تلفیق مساجد جامع با کاخ‌های دارالخلافه.
- ۴- چگونگی تغییر نطفه شهری در دوران صفویه و انتقال فعالیت‌های مسجد جامع به مسجد شاه و استقرار احکام فقهی شیعه در حقوق اسلامی در میان توده مردم.
- ۵- روش فرهنگ زدایی استعمار غرب و کم اثر کردن روابط حکومتی در مساجد معتبر و انتقال قدرت آن به نطفه‌های جدید شهری به ویژه در دوران پهلوی اول.
- ۶- بررسی نحوه ادامه فرهنگ زدایی و ابزار قرار دادن ساخت مسجد در سودجویی‌ها و بورس

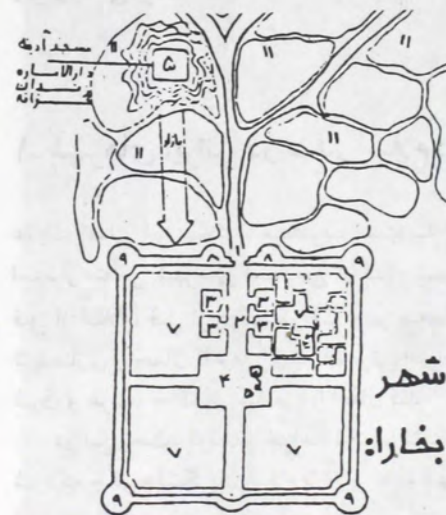
۱-۲-۱-۲- دارالخلافه :

در صدر اسلام، محل استقرار والی در دارالخلافه و نزدیک به مسجد جامع بود. به دنبال آن نیز نیروهای رزمی که تحت فرمان ایشان بودند، قرار داشتند. این استقرار در ریض، باعث شد امنیت به ریض منتقل شده و کهندژ که قبلاً دارای امنیت و حفاظت بود، ناامن گردد. از این رو جذب سرمایه و فعالیت‌های صنعتی و تجاری مردم در زیر سایه امنیت دارالخلافه، رشد یافت. همچنین ساکنان کهندژ نیز برای برخورداری از امنیت به ریض آمدند. به این ترتیب و به مرور زمان، کهندژ خالی از سکنه و متروک گردید.

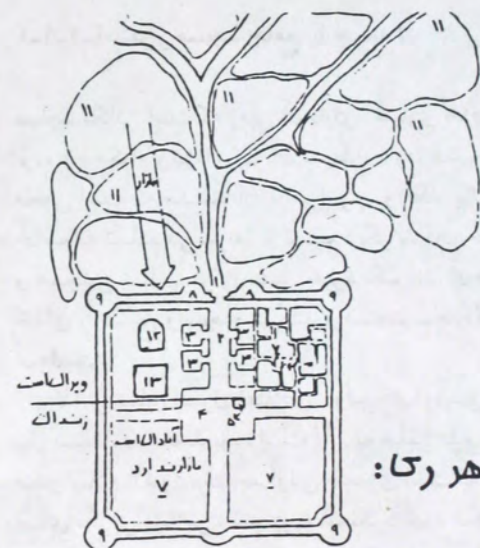
۱-۳-۱-۳- خدمات شهری در نطفه اصلی :

با استقرار مسجد جامع و دارالخلافه در ریض، به تدریج خدمات مورد نیاز مردم در این نطفه شکل گرفت. مانند حمام‌ها، کاروانسراها و بازار که خود مجموعه‌ای از دکان‌های اصناف، صنعت و داد و ستد تولیدات مختلف را در برمی‌گیرد.

در توسعه‌های شهری بعد از اسلام هر یک از این عناصر معماری، شکل و روال خود را تکمیل نموده‌اند (۳). (تصویر شماره یک و جدول شماره یک)

۱- ورودی قلعه	۲- ساباط	۳- کاروانسرای	۴- میدانچه گرد	۵- بنای محکم	۶- محله آب	۷- محلات	۸- برج‌های نگار	۹- برج‌های چهار	۱۰- کوچه باریک	۱۱- کوچه عمود	۱۲- مسجد جامع	۱۳- دارالاماره

۱- ورودی قلعه	۲- ساباط	۳- کاروانسرای	۴- میدانچه گرد	۵- بنای محکم	۶- محله آب	۷- محلات	۸- برج‌های نگار	۹- برج‌های چهار	۱۰- کوچه باریک	۱۱- کوچه عمود	۱۲- مسجد جامع	۱۳- دارالاماره

تصویر شماره ۱: نمونه‌هایی از تغییر نطفه شهرها در صدر اسلام

۲- خصوصیت معماری و شهرسازی

ایران در دوره بنی امیه :

پس از تغییر نطفه شهرهای ایرانی در زمان خلفای راشدین، حکومت به دست امویان افتاد. این خاندان که غاصب خلافت نیز بودند، پایگاه حکومتی را از مدینه به شام (ایالت متزع شده از روم شرقی) انتقال دادند که شدیداً تحت تأثیر تمدن بیزانس قرار داشت. از این رو تلفیقی از تمدن غرب و فرهنگ اسلامی در شامات درآمیخت و رشد یافت. لذا در ایران، تمدن ایرانی چندان مورد تشویق امپراطوری بنی امیه قرار نگرفت. به همین دلیل در این دوره، در ایران ساخت و سازی صورت نگرفت. اگر هم بنایی در زمینه معماری ساخته شده باشد، به همان شیوه پارتی است که به حیات بی رمق خود ادامه داده است. از این رو در ایران بعد از خلفای راشدین، تغییرات چندانی، به خصوص در زمینه شهرنشینی رخ نداد. آنچه که ادامه حیات می داد، عمدتاً همان روش های قبلی بودند. مانند تغییر نطفه شهری، استفاده از بناهای متجانس با اسلام مانند آتشکده های سابق، متروک کردن ابنیه طاغوتی مانند کهنه دژ و بعضاً شارستان ها، توسعه روض و ایجاد پدیده جدید به نام مسجد و دارالخلافه و خدمات تجاری و تولیدی شهری مانند کاروانسراها، مسجد جامع، بازار، حمام و ... که به شرح چند نمونه از آن می پردازیم.

۱-۲- مساجد :

۱-۱-۲- مساجد عربی :

این دسته از مساجد شامل دو دوره بنی امیه و بنی عباسی است که در آن شیوه معماری عربی در پلان رواج یافته است. لذا مساجد این دوره از لحاظ رفت و آمد حتی المقدور با الگوی مدینه النبی انطباق دارد. مسجدی، با سادگی بسیار، ارتفاع کم، دیوار باربر حجیم و مناری در کنار حیاط، مانند مسجد تاریخانه

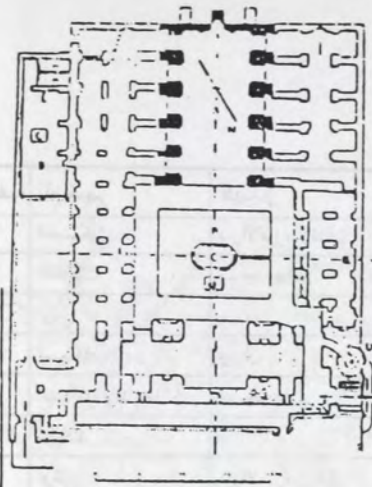
ردیف	نام شهر	کهنه دژ	شارستان	سواد (روض)
۱	اخسیک	دارالاماره، زندان	مسجد آدینه	بازار
۲	اذکک	مسجد جامع		بازار، کاروانسرا
۳	اربل			بازار، مسجد جامع
۴	اسپجانب	ویران	دارالاماره، زندان، مسجد جامع	بازار
۵	اندیگان (اندیجان)	مسجد جامع		دارالاماره، زندان
۶	اوزکند			بازار، مسجد جامع
۷	اوش	دارالاماره، زندان		مسجد جامع
۸	ایران شهر			بازار، مسجد جامع
۹	ایلاق	دارالاماره	مسجد جامع، زندان	بازار
۱۰	بخارا	مسجد آدینه، خزانه، زندان، دارالاماره،		بازار
۱۱	بلخ		مسجد جامع	بازار
۱۲	بم	مسجد جامع		بازار
۱۳	بونجک (بونجک)	زندان	مسجد جامع	بازار
۱۴	ترمذ (ترمذ)	دارالاماره	مسجد جامع، زندان، بازار	مصلی
۱۵	تونک	دارالاماره، زندان		بازار
۱۶	چاچ	مسجد جامع، دارالاماره		
۱۷	خجند (خجند)	زندان	مسجد جامع	دارالاماره
۱۸	ری	ویرانه است، زندان	مسجد جامع، دارالاماره	بازار
۱۹	زرغ	محل نگهداری خزائن	مسجد جامع	بازار
۲۰	سرخس		مسجد جامع	بازار
۲۱	سمرقند	دارالاماره (سپس ویران شده)، زندان	مسجد جامع	بازار
۲۲	فرغانه	زندان	مسجد جامع	بازار
۲۳	قاین	مسجد آدینه، دارالاماره		
۲۴	قبا	مسجد آدینه، (کهنه دژ ویرانست)		بازار، دارالاماره، زندان
۲۵	قزوین		مسجد جامع	
۲۶	کنه			بازار، مسجد جامع
۲۷	کش	ویران	زندان، مسجد جامع	بازار، مصلی، دارالاماره
۲۸	مرو	ویران	مسجد جامع (در مرحله اول)	مسجد جامع، زندان، دارالاماره، بازار
۲۹	مبافرتین			مسجد جامع، بازار
۳۰	مخشب (نسف)	ویران		مسجد جامع، مصلی، بازار، دارالاماره
۳۱	نیشابور			مسجد جامع، بازار، دارالاماره
۳۲	هرات (هری)			مسجد جامع، بازار، دارالاماره

جدول شماره ۱ : نمونه هایی از تغییر نطفه شهرها، متأثر از جهان بینی اسلامی

دامغان و مساجد اولیه شهرهای یزد، ری، شوش،
شوشتر، اردستان و ... (تصویر شماره دو)

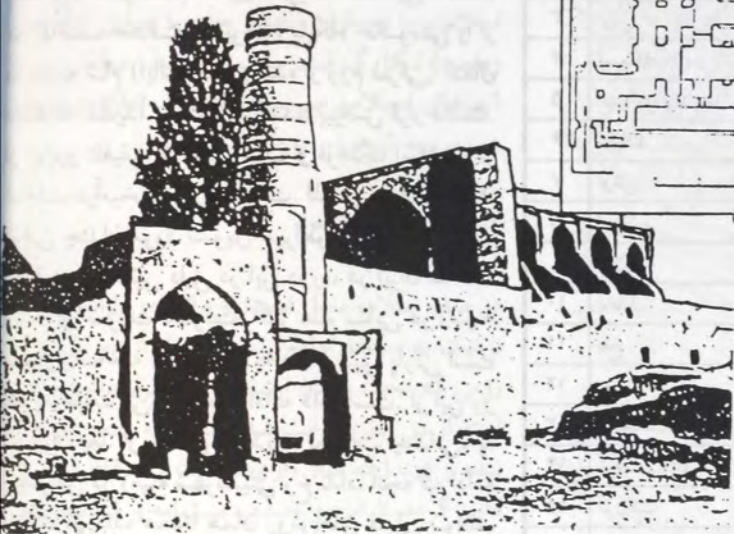
۲-۱-۲- مساجد ایرانی :

این مساجد از تغییر عملکرد و بازسازی بناهای
مذهبی پیشین (آتشکده‌ها)، شکل اولیه خود را

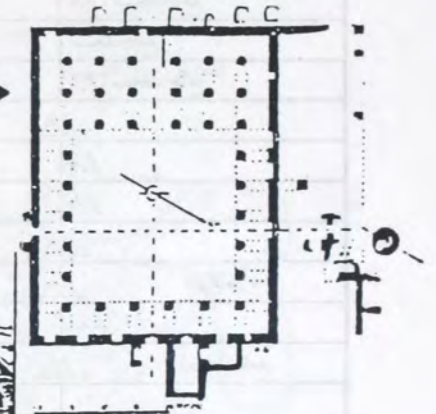
پلان مسجد جامع نیریز

طراحی از مسجد جامع نیریز

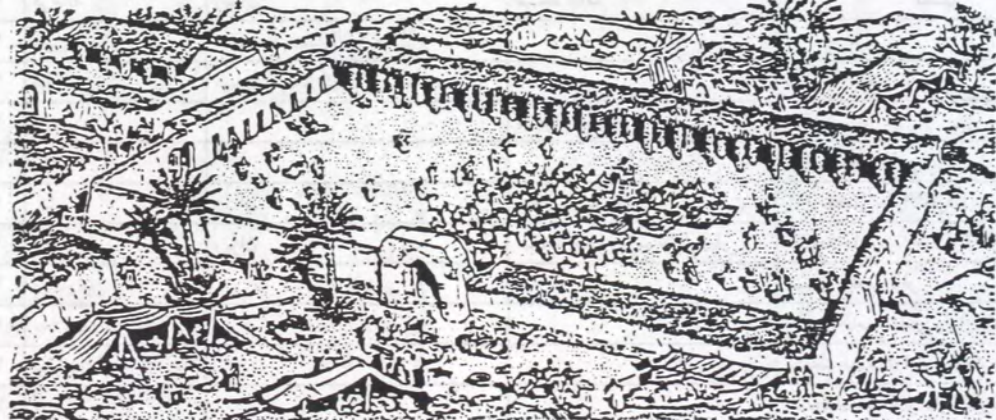

پلان مسجد تاریخانه دامغان

طراحی از مسجد تاریخانه دامغان

نمونه‌هایی از مساجد اولیه در ایران (شیوه عربی در پلان) (شیوه خراسانی در سازه)

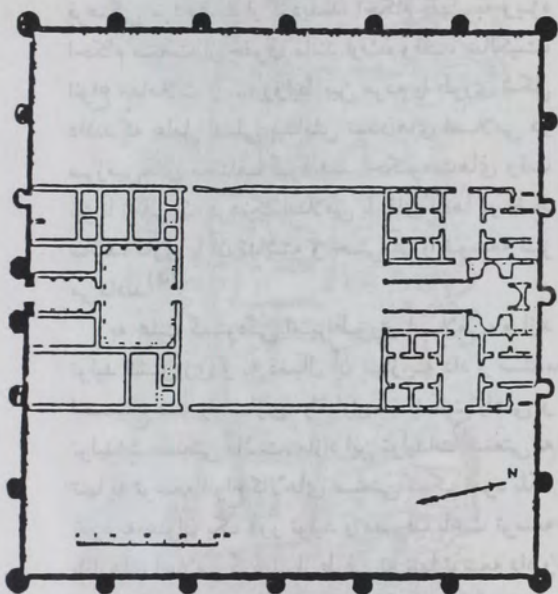
تصویر شماره ۲ : تصویر خیالی از مسجد مدینه در صدر اسلام، بنای مسجد با نهایت سادگی از سنگ و گل و پوشش آن از الیاف و شاخه‌های خرما و ستون‌های آن از تنه درخت خرما ساخته شده بود.

باز یافته‌اند که از صدر اسلام تا اوایل بنی عباس (اوایل قرن دوم) رواج داشته است. مانند چارطاقی ساسانی یزدخواست، مسجد جمعه نیریز و ... که علت اصلی استفاده از این گونه آتشکده‌ها را می‌توان به شرح زیر تبیین کرد :

به علت اعتقادات پیشینان، تعدادی از آتشکده‌ها دور از محیط زندگی و آلودگی‌ها ساخته می‌شد که عموماً در روض و یا حاشیه دور از آن قرار داشته‌اند. از طرفی قبلاً تشریح گردید که سپاهیان و والیان اسلام نیز در همین محیط مستقر شده‌اند. حال با توجه به نیاز شدید مسلمانان به مسجد و عملکردهای آن، مکانی که ویژگی پاکي معابد را داشته است، می‌توانست برای مسجد نیز مورد توجه قرار گیرد. این فضاها از لحاظ معماری دارای آنچنان شکوه طاغوتی همانند کاخ‌ها و دیگر ابنیه پادشاهی نبود و همچنین پلان ساده و مربع شکل آن، به ویژه اگر یک ضلع آن به طرف قبله باشد، عملکرد مناسبی برای مسجد

از مردم، با استحکامات جدید مستقر شده است.

طبعاً در چنین حالتی، گرایش حکام اموی به خصلت‌های استکباری و همچنین تأثیرپذیری آن‌ها از کاخ‌های روم شرقی و بیزانس، می‌تواند منجر به ظهور تدریجی شکوه و جلال در دارالخلافه و دیگر ابنیه حکومتی گردد. اما واقعیت امر کدامست؟ با این تئوری می‌توان، صحت و یا سقم آن را به عنوان یک سوژه علمی در نظر داشت که مسلماً اثبات آن نیاز به کار گسترده‌ای دارد. اما در این مجال فرصت رسیدگی به آن نیست. (تصویر شماره سه)

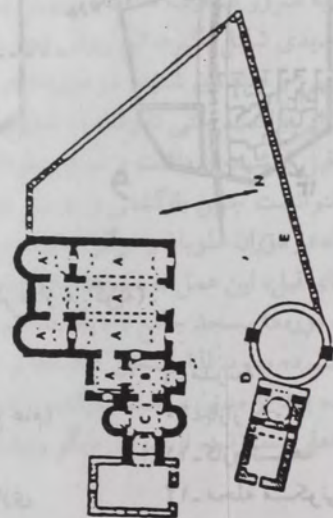
۲-۲- دارالخلافه :

اولین تأثیرات مرکز حکومتی در زمان فرمانروایی امویه، به ویژه در دوره معاویه و یزید هویدا شده است. زیرا در همین دوره است که برای اولین بار دارالخلافه از محدوده مسجد جامع و نطفه اولیه شهر فاصله می‌گیرد. البته با یک دید بدبینی می‌توان از آزادی رفتار ضداسلامی و خوش‌گذرانی پادشاهان که به حکام عرب قبیله بنی‌امیه اثر گذاشته است، نام برد. اما با یک دید خوشبینانه باید توسعه عملکرد دارالخلافه و مسجد جامع را به عنوان اولین توسعه شهری در تمدن اسلامی نام برد. انواع فعالیت‌های قضاوت، داد و ستد، آموزش و پرورش و ... ایجاب می‌کرد که دارالخلافه خود را از این محدوده شلوغ و محصور مساجد، خارج نماید. لذا طبعاً دارالخلافه قبلی به دارالقضاء و امثالهم تبدیل شده و قضاوت از داخل مسجد به آنجا آمده است. همچنین حاکم وقت نیز به همراهی نفرات نظامی‌اش در بیرون شهر و دور

تصویر روبرو پلان کاخ مشاطه می‌باشد احتمال اینکه این بنا از ابنیه سلسله امویان باشد به حقیقت نزدیکتر است و احتمالاً این بنا مربوط به زمان ولید دوم بوده است.

وجود می‌آورده است. تنها کافی بوده که با گذاشتن نیغه‌ای مناسب، آن را محدود و محصور کنند. از طرفی محوطه باز پیرامون چهارطاقی باعث می‌شد تا فضای لازم برای اجرای معماری مناسب و یا برپایی چادر برای استقرار دارالخلافه فراهم گردد. همچنین ایجاد محوطه مناسب و یا حیاط محصور باعث می‌شد که نیاز تجمع توده مردم برای اجرای مناسب مراسم جمعی نظیر برگزاری نمازهای پرجمعیت، اعزام نیرو، اجرای تعزیرات، قضاوت و ... رفع گردد. لذا وجود چنین شرایط و امتیازات در مکان این چهارطاقی‌ها (آتشکده‌ها) باعث شده است که بسیاری از آن‌ها تغییر عملکرد داده و به عنوان مسجد مسلمین برگزیده شوند.

بعدها همین چهارطاقی‌ها نطفه اصلی توسعه مساجد جامع در ادوار مختلف گردیدند. لذا امروزه در لایه‌های زیرین مساجد جامع اکثر شهرها، آثاری از این نوع آتشکده‌ها مشاهده می‌گردد. البته قابل ذکر است که انواع دیگر آتشکده‌ها، به ویژه آن‌هایی که در محدوده کهنه‌تر قرار داشته‌اند، برای مسجد مورد استفاده قرار نگرفته‌اند. از این رو آن محل‌ها متروک گشته و آثارشان نیز با گذشت زمان از بین رفته است.

در مورد مبدأ قلعه کوچک «قصیر عمره» و تعلق آن به دوره اموی شکی وجود ندارد این بنا به صورت کلاه فرنگی است و یک تفرجگاه است. همانطور که می‌دانیم خلفای اموی که عشق وافر به شکار داشتند نظیر آنرا در حوالی صحرا بنا می‌کرده‌اند. تالارهای ششگانه‌ایکه بنا را تشکیل می‌دادند و با طاق‌های استوانه‌ای پوشیده شده بودند تماماً نقاشی شده و آشکار است که بیشتر نقاشی‌هایی آن مربوط به افسانه‌های قدیم یونان و بیزانس و صحنه‌های قدیم یونان و بیزانس و صحنه‌های شکار و صور زنانه آن متعلق به هنر عصر ساسان است.

تصویر شماره ۳: نخستین انحراف در تمدن اسلامی و ظهور کاخ‌های اموی
نقل تصاویر و مطالب از کتاب آثار ایران، مولف آندره - گدار

۳-۲- بازار:

در دوره خلفای راشدین بیشتر در جنبه انقلاب فرهنگی، سرمایه گذاری شده بود. ولی حدود یک قرن طول کشید تا تحولات فرهنگی در جوامع اسلامی بوجود آید. لذا پس از این دوره، استقرار منطقی عناصر معماری و به موازات آن شهرسازی، نیز مورد توجه قرار گرفت. اما حکومت‌های وقت (که خود در رفاه و خوش‌گذرانی و به اعمال ضداسلامی مشغول بودند) فقط توانستند به اندازه یک «پوش حکومتی» اثر گذارند (۴). از این رو حکومت‌های اصلی در روابط فرهنگی مردم استوار گردیدند. احکام فقهی به ویژه احکام منبعث از حقوق مانند ارث، وقف، مالکیت، انواع معاملات و ... روابط بین مردم را طوری شکل دادند که عامل اصلی پیدایش تمدن‌های اسلامی در سرزمین‌های مختلف گردیدند. حکومت‌های وقت نیز تا زمانی که فرهنگ اسلامی با بقای آن‌ها در تضاد نباشد، کاری با آن نداشته و حتی آن را توسعه نیز می‌دادند (۵).

به علت گستردگی امپراطوری اسلامی، مازاد تولید کشاورزی و به دنبال آن نیاز به داد و ستد، احتیاج به راه‌سازی، راه‌داری، خدمات راهی و تولیدات صنعتی داشت. مازاد این تولیدات صنعتی نه تنها به توسعه انواع کالاهای صنعتی کمک نمود بلکه خود به عنوان یک دور تولید و مصرف باعث توسعه بازارهای اسلامی گردید. از طرفی نه تنها توسعه داد و ستد، بلکه توسعه مرکز مدیریت تولیدات کشاورزی و حتی اصناف دیگر نیاز به فضاهای معماری خاصی را می‌طلبیدند. لذا در دوره بنی‌امیه، می‌توان ظهور تدریجی بافت‌های جدید شهری را تحت نام بازارها مشاهده کرد. همچنین بازار به عنوان یک بافت به هم پیوسته به نوبه خود موجب ایجاد فضاهای خدماتی دیگری همچون کاروانسراها، حمام‌ها، نانواپی‌ها، دالان‌ها، دکاکین و ... می‌گردید. (تصویر شماره چهار)

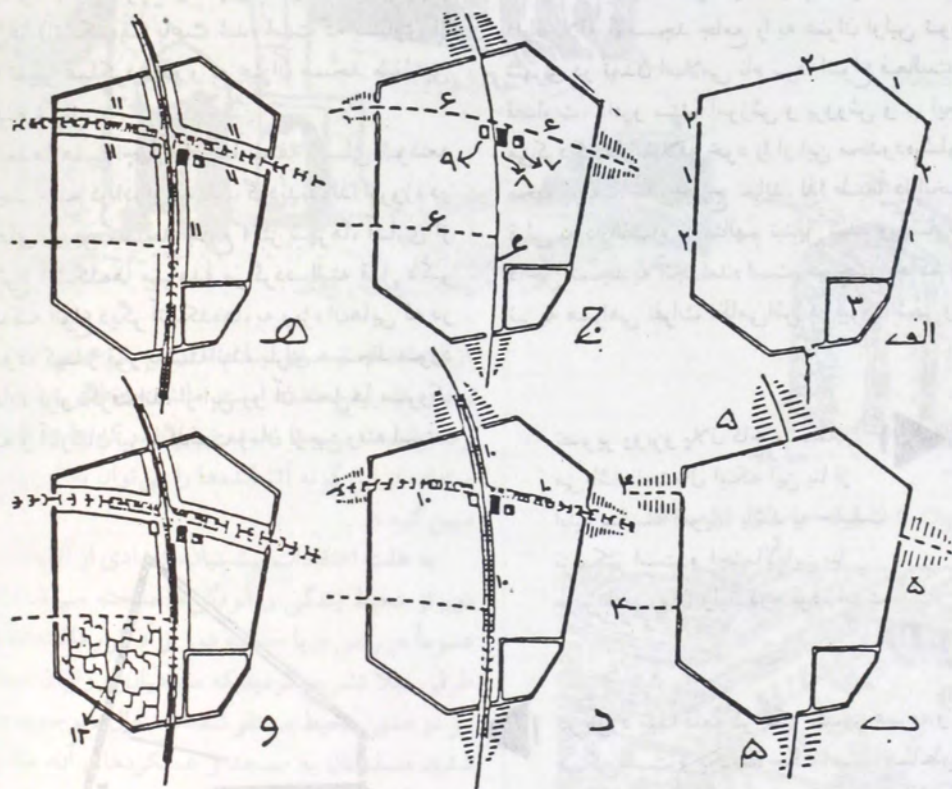
۳- شهرسازی و معماری در دوره صفویه:

می‌باشد، معرفی خواهد شد.

۳-۱- تغییر نطفه‌های شهری:

مهم‌ترین عملی که در دوران صفویه با هدف تثبیت اعتقاد شیعه انجام پذیرفت، تغییر نطفه شهری و حکومتی است که از صدر اسلام تا زمان صفویه بی‌سابقه است. پایتخت اولیه صفویان تبریز بود که بعد به قزوین و سپس به مرکز ثقل جغرافیایی ایران

عنایت اصلی این بخش معطوف است به بررسی تأثیرات جهان‌بینی شیعی در بقای حکومت صفویه و همچنین توسعه فضاهای خاص شیعی در زمینه شهرسازی نظیر حسینیه‌ها، تکایا، سقاخانه‌ها و ... همچنین در پایان این بحث شیوه اصفهانی در معماری که زائیده نیازهای ساختمانی و فنی این دوره

تصویر شماره ۴: عناصر اصلی شهرهای اسلامی (طرح از ه. گوبه):

۱- حصار	۵- حاشیه شهر	۹- مدرسه
۲- دروازه	۶- شاهراه‌ها (شارع عام)	۱۰- بازار
۳- ارگ	۷- مسجد	۱۱- کاروانسراها
۴- راه‌ها	۸- سازمان‌های اداری	۱۲- محله مسکونی

یزد - تغییر نطفه
شهری در دوره صفوی

اصفهان - تغییر نطفه
شهری در دوره صفوی

شیراز - تغییر نطفه شهری
در دوره صفوی

تصویر شماره ۵: تغییر نطفه شهری - صفویه

منی اصفهان انتقال یافت. اولین هدفی که در این مسیر پایتخت در نظر داشتند، دوری از آسیب‌پذیری هاجم عثمانی بود. اما هدف دیگر تغییر نطفه‌های حکومتی بود. زیرا نیاز بود که فرهنگ گذشته جامعه تبدیل به فرهنگ شیعی نمایند. آنان همانند سدراسلام، درک صحیحی داشتند که تغییر فرهنگ بدون تغییر کالبد، امکان‌پذیر نیست. به علاوه در حکومت زودگذر شیعیان در دوران علویان شمال ایران (آل‌زیار، آل‌بویه) تجربه عدم ثبات در این خصوص را درک نموده بودند. لذا نطفه شهرهای قبلی را که شامل مسجد جامع (قدرت سیاسی) بازار (قدرت اقتصادی) و حوزه و مدارس علمیه (قدرت فرهنگی) و خدمات آن‌ها شامل (کاروانسرا، حمام، دکاکین، دارالخلافه و ...) بود، با طراحی جدید به حاشیه شهر انتقال دادند. همان گونه که در صدر اسلام سپاهیان اسلام در ریح مستقر شده بودند و عناصر فوق به مرور شکل گرفت و تکامل یافت. از این رو شاه عباس اول مجموعه‌ای در هر شهر شامل مسجدشاه، کاخ سلطنتی (دارالخلافه)، حوزه‌های علمی شیعه، میادین بزرگ برای تجمع توده‌های مردم و ... ایجاد کرد.

این عمل باعث شد، عادات‌های قبلی و سازمان تفکرات قبلی که در اطراف مسجد جامع شکل می‌گرفت به مرور ضعیف شده و از بین برود تا حرکت جدیدی شکل بگیرد. این روش شهرسازی در ثبات سیاسی و اعتقادی شیعه در دوره‌های بعدی نقش به‌سزایی داشت. حتی نادرشاه که تمایل برگشت به دوران قبل از شیعه را داشت و تمام موقوفات را از بین برد، نتوانست چنین بازگشتی را عملی نماید. در صورتی که در دوران علویان و دیگر حکومت شیعیان در دوره‌های قبل، این عمل به سهولت انجام شده بود. زیرا در آن دوره‌ها مسجد جامع و دیگر عناصر شهری تغییر نکرده بود. لذا همین قالب‌ها و این‌به و تشکیلات، بعد از مدتی باعث بازگشت حکومت سلاطین اهل سنت شد. از سویی دیگر رشد تجارت

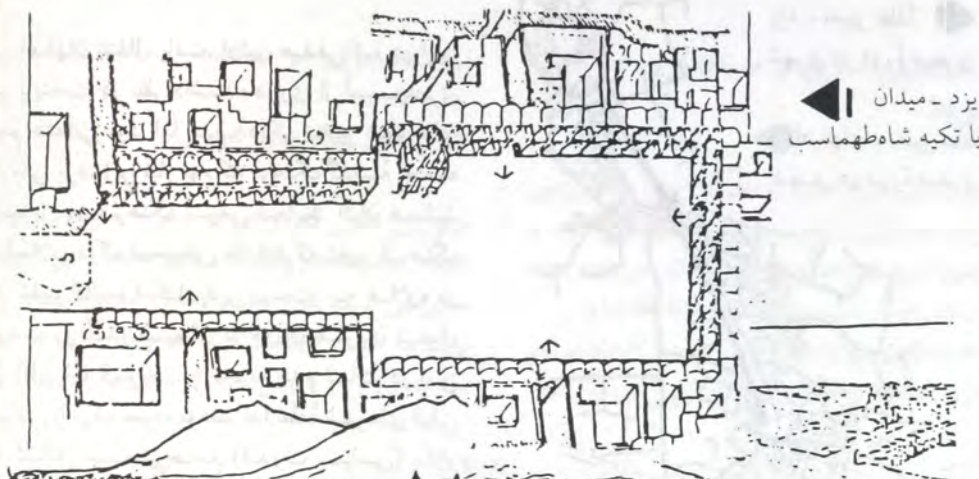
به ویژه ارتباط با اروپا، باعث غنی تر شدن کشور گردید. لذا تحول عظیمی بوجود آمد که در زمینه های رشد و توسعه راه سازی، ابنیه راه (پل و ...)، خدمات راه (کاروانسرا و ...)، قنات های آب، خدمات شهری (حمام، سقاخانه و ...)، صنایع نظامی و ... غیر نظامی تاثیر گذاشت. همه این پیشرفت ها را باید در تصمیم گیری منطقی در حکومتی دانست که دارای اهداف و برنامه در طراحی شهری بوده است. (تصویر شماره پنج)

۲-۳- توسعه فضاهای شهری :

با عنایت به تفکرات شیعه و نظر به حضور توده مردم در صحنه های عبادی سیاسی، نیاز جدی به تحولی عمیق در مراکز مذهبی سیاسی شهرها احساس می گردید. از جمله این موارد می توان از ایجاد تکایا و حسینیه ها، به عنوان فضاهای مکمل مساجد نام برد که مردم برای حفظ فرهنگ عاشورا در آن مکان ها گرد می آمدند. همچنین آن ها توانستند مسایل جدید اجتماعی خود را در این فضاها مطرح کنند. زیرا در بعضی از موارد به علت قیود شرعی، استفاده از فضای مسجد مشکلات فراوانی را ایجاد می کرد. از سوی دیگر در این دوران برای تداعی و حفظ جهاد و خاطره شهدا و بزرگان اسلام، مقابر، پر رونق تر از گذشته گردید، که ذیلاً توضیحی مختصر در این موارد خواهیم داشت.

۳-۳- حسینیه :

همان طور که از نامش پیداست، این فضا تذکری بر حماسه امام حسین (ع) است. هیچ قید شرعی بر این فضا حاکم نیست. لذا قیود حاکم بر مسجد، مانند داشتن غسل واجب، بر آن جاری نمی گردد. لذا در ایام ماه محرم، کلیه اقشار جامعه به آسانی و بدون هیچ قیدی، می توانند برای شنیدن وعظ، خطابه، مشاهده

یزد - میدان
یا تکیه شاه طهماسب

طبرس - حسینیه سرپوشیده

کاشان

تصویر شماره ۶: تکیه ها و بافت شهری

- ۱- گذر فضای ارتباط دهنده، عنصر جد
- ۲- میدان، حسینیه، فضای ارتباط دهنده
- ۳- مسجد، ارتباط با میدان، حسینیه
- ۴- بازارچه ارتباط با گذر
- ۵- حمام ارتباط با گذر
- ۶- آب انبار، ارتباط با گذر

تغزیه، عزاداری دسته‌های مذهبی و ... در آن محل گرد آیند.

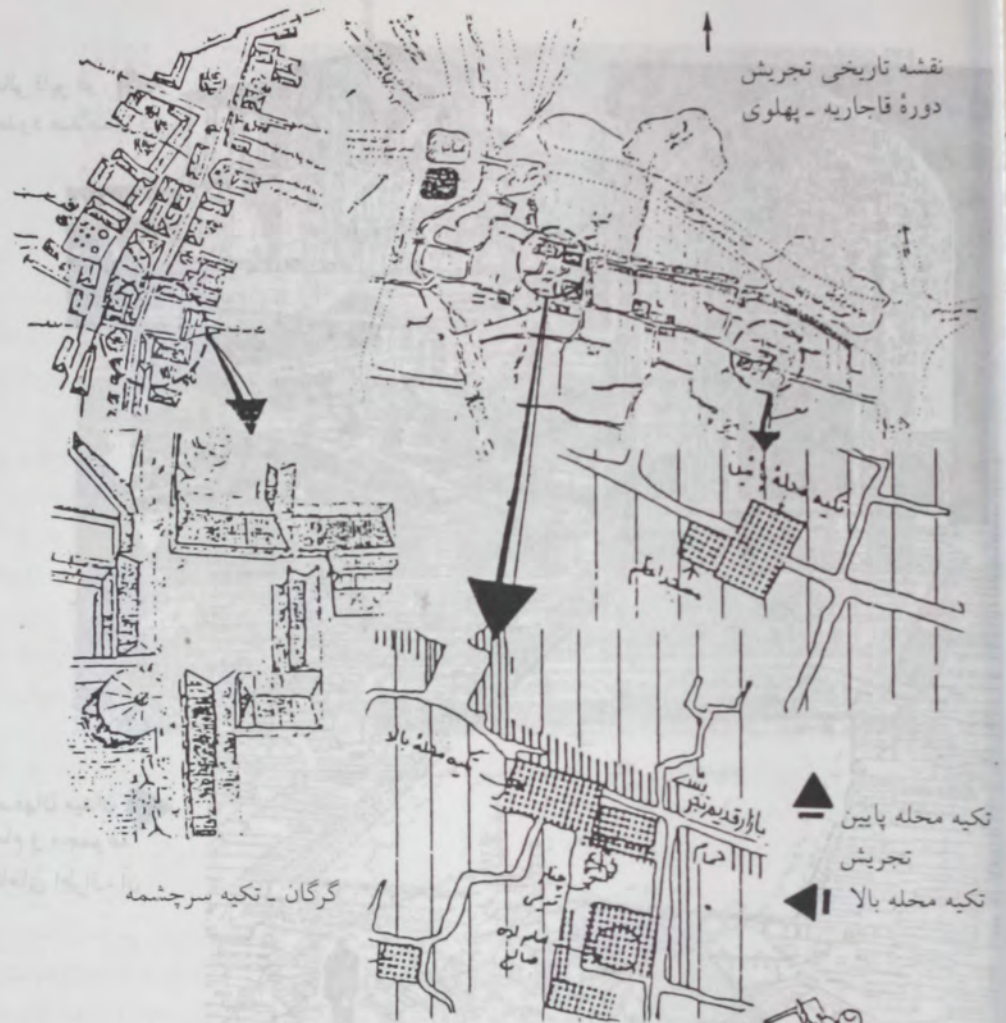
حسینیه‌ها فضاها را با هویت‌های معماری سنتی و بومی هر منطقه، در نزدیکی مساجد بوجود می‌آورند که گاهی جنبه گذرگاه عابر پیاده را هم داشته است. این فضاها، در اوقات عادی می‌تواند عملکردهایی چون محل بازی اطفال، فضایی عمومی برای تجمع مجالس زنانه و یا مردانه و ... داشته باشند (تصویر شماره شش). بنای حسینیه‌ها به تناسب اقلیم و ویژگی‌های بومی، شکل‌های متفاوتی داشته است که نمونه‌های بسیار زیبای آن را در شهرهای نطنز، اردستان و دیگر شهرهای حاشیه کویبر می‌توان مشاهده کرد.

تأسیس حسینیه‌ها با ویژگی‌های فوق، عمدتاً در شهرها و محله‌هایی مطرح بوده است که تغییر نطفه شهری یا محله‌ای نسبتاً به صرفه نبوده است. لذا سعی شده است با تأسیس حسینیه در اطراف مساجد جامع، یا مساجد معتبر دیگر، تثبیت اعتقادات شیعه تسریع گردد. از همین رو در کنار مساجد شاه (که اصل تغییر نطفه صورت گرفته است)، چنین تأسیساتی برپا نمی‌گردیده است.

۳-۴- تکیه :

در مواردی که امکان مالی برای احداث حسینیه نبوده است، فضای مشخصی برای مراسم عزاداری ماه محرم تخصیص می‌یافته است. این فضا معمولاً از فضاهایی مثل انبار، زیرزمین، معابر عمومی و ... انتخاب می‌شده یا بانیان خیر، محل زندگی خود را به این امر اختصاص می‌داده‌اند. محیط تکیه با نصب پارچه‌های سیاه و علائم نمادی، تزئین شده و به مدت محدودی به عزاداری تخصیص می‌یافته است این رسم کماکان ادامه دارد و برای نسل فعلی، غریب نیست.

لازم به تذکر است که تکیه دولت که بنای آن به

اسمان - عناصر مجموعه مرکز شهر و ارتباط فضایی آن‌ها

- ۱- حیاط مسجد جامع، فضای ارتباط دهنده
- ۲- بازار، فضای ارتباط دهنده
- ۳- تکیه پهنه، فضای ارتباط دهنده
- ۴- امامزاده یحیی
- ۵- حیاط مسجد امام خمینی و فضای جلوی ورودی اصلی
- ۶- خیابان امام (شاه سابق) که بخشی از بازار را از مجموعه مرکز شهر جدا می‌کند.

دستور ناصرالدین شاه و به مباشرت دوستعلی خان معبرالممالک در ضلع شرقی کاخ گلستان و در مجاورت شمس العماره در سال ۱۲۹۰ هجری قمری ساخته شده است، درحد خود از اهمیت خاصی برخوردار است. به قول ساموئل پنجمین (نخستین نماینده دولتی آمریکا در زمان ناصرالدین شاه) تقریباً دوپست پا قطر و قریب هشتاد پا ارتفاع داشته است. بنای تکیه دولت بر روی تکه چوب پستی به طرز طاق احداث شده بود که به واسطه آهن، آن‌ها را به یکدیگر وصل نموده و چادری بر روی این چوب پست می‌کشیده‌اند تا داخل تکیه از بارش باران و آفتاب مصون باشد. اعتمادالسلطنه راجع به چگونگی بنای تکیه دولت در روزنامه شرف سال ۱۳۰۴ هجری قمری می‌نویسد:

«... دور سطح حیاط تکیه یک صدوپست زرع و قطرش چهل زرع و ارتفاع آن نیز چهل زرع است و به قدری که از سطح زمین ارتفاع یافته قریب به همان هم از قعر زمین شالوده ریخته و پی برمی‌آورده‌اند. تمام این بنای عالی از سنگ، آجر، گچ، ساروج، کاشی اعلی و احجار منبت و منقور ساخته و پرداخته شد....»

همچنین ایشان در کتاب المآثر و الاثار در باب طبقات طاق نماهای تکیه دولت می‌نویسد: «این تکیه به شکل مستدیر است مشتمل بر سه مرتبه و اگر سردابه‌ها هم به حساب آید چهار طبقه خواهد بود. تمام بنا از آجر سفید و سطح داخله تکیه یک جا کاشی معرق است و زیاده از بیست هزار نفر در صحن و طبقات و مراتب آن می‌گنجد و تخمیناً یک صدوپنجاه هزار تومان مخارج بنای این مکان شده است....»

بنای تکیه دولت به سبک آمفی تئاترهای غربی احداث گردیده چنان که ساموئل پنجمین در مشاهدات خود از این بنا می‌گوید «چون از کالسه پیاده شدیم، بنای بزرگ مدوری را مانند آمفی تئاتر وردن دیدیم....»

عالی‌قاپو در حدود صد سال قبل

اصفهان پل خواجو

اصفهان میدان امام و مجموعه بناهای اطراف آن

تصویری از ایوان جنوبی مسجد امام اصفهان

اصفهان - مسجد امام

تصویری وسیع پل

تصویر شماره ۷: نمونه‌هایی از معماری شیوه اصفهانی

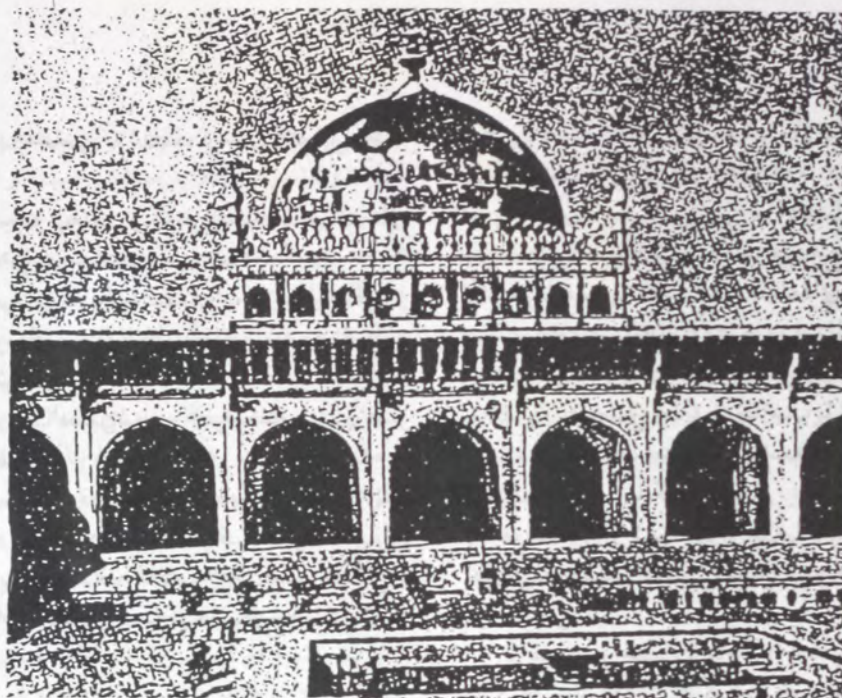
تکیه دولت به لحاظ ماهیت دولتی آن در ایام غیرعزاداری عملکردی دولتی داشته است که برحسب مورد، از آن استفاده می شده است. از همین رو نمی توان تکیه دولت را با تکیه های مردمی مقایسه کرد و سختی با آن ها ندارد. این بنا در دوره پهلوی اول از بین رفت.

۵-۳- سایر فضاهای شهری :

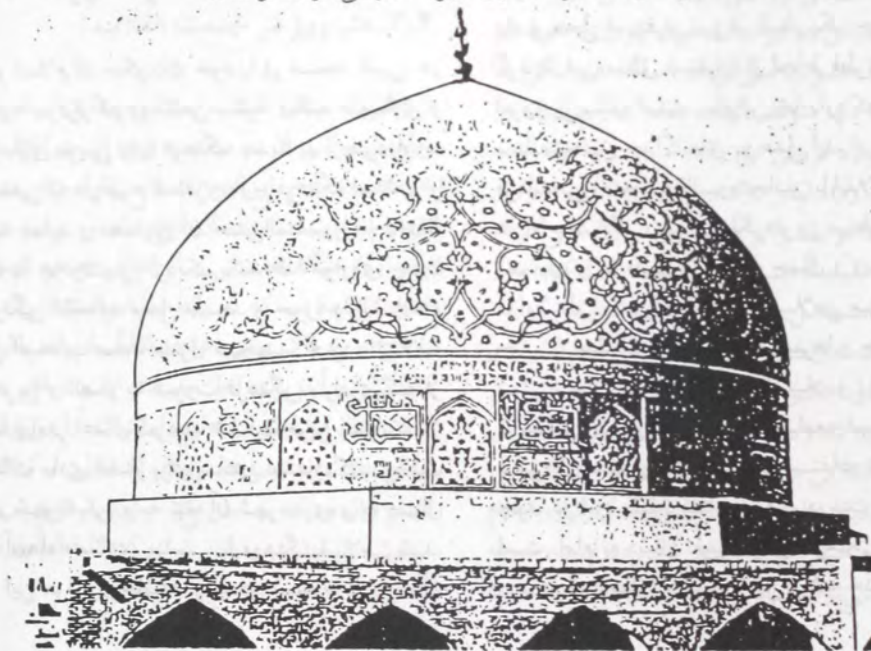
علاوه بر مواردی که تشریح گردید، فضاهای بی شمار دیگری نیز در معماری اسلامی ایران وجود داشته اند که با عنایت به جنبه های وقفی و در جهت رضای خدا و برای استفاده رایگان عموم مردم، احداث می گردیده اند.

«..... یک نظر اجمالی به فهرست ابنیه عمومی در تمدن ایران اسلامی، نشان می دهد که این گونه بناها همواره در جهت رفع نیازهای ساکنین مجتمع های زیستی، دارای دو وجه متمایز بوده اند :

- ۱- ارایه خدمات رایگان به مردم فاقد تمکن مالی.
 - ۲- ارایه خدمات رایگان به مسافران (ابن السبیل).
- متأسفانه مجتمع های زیستی امروزی از این دو جهت در ضعف فراوان به سر می برند.^(۶)
- بسیاری از این موارد در دوره های قبل نیز وجود داشته اند، اما اوج شکوفایی آن ها در دوره صفویه بوده است. از آن جمله می توان موارد زیر را نام برد :
- مدارس علمیه (بناهایی که در آن درس علوم دینی می دهند و می خوانند).
 - زاویه (مراکزی بوده اند برای تحصیل علم و برای عبادت و خدمات رایگان).
 - کاروانسرا (که ابن سبیل را پناه داده و به گمراهان بیابان، ره می نموده).
 - دارالشفاء، مریض خانه، شفاخانه (بنایی که اختصاص به مداوای بیماران دارد).
 - بیت الکتب، کتابخانه (بنایی جهت نگهداری و مطالعه کتاب).

نمونه ای از تاثیر معماری شیوه اصفهانی در هندوستان

گنبد مسجد شیخ لطف الله... در اصفهان - شیوه اصفهانی

- گرمابه، غسل خانه (محل شستشو و استحمام).
- دارالضیافه، مهمانسرا (منزلگاه مسافران).
- صفه (مکان هایی برای استقرار خانوار بی مسکن).
- سقافار (نوعی حسینیه در مازندران).
- خسته خانه (بنایی که در آن سالمندان ناتوان، بیماران صعب العلاج و کودکان بی سرپرست را نگهداری می کردند).
- دارالعباده (محل عبادت در اماکن متبرکه).
- چله خانه، ریاضتگاه (محل اعتکاف صوفیان و زهاد).
- دارالایتام، پرورشگاه (بنایی که کودکان یتیم را در آن نگاهداری و پرستاری می کنند).
- نوان خانه، دارالمساکین (بنایی که در آن بینوایان و نابینایان را نگاهداری می کنند).
- و (تصویر شماره هفت)

۴- جمع بندی مباحث گذشته :

روند مباحث گذشته به خوبی نشان می دهد که هرگونه حرکت مؤثری در شکوفایی مسجد در مدیریت استقرار آن در مجتمع های زیستی می باشد. لذا با داشتن پشتوانه ای غنی از تجربیات تاریخی مسلمین و خصوصاً شیعیان علی (ع) در بسیاری از زمینه ها و از جمله در برنامه ریزی های توسعه اقتصادی و عمرانی کشور به ویژه در نطفه های شهری با استقرار مناسب مساجد به نتایج متجانس با انقلاب اسلامی برسیم.

از طرفی همانگونه که قبلاً نیز ذکر گردیده شرایط و موقعیت انقلاب اسلامی ایران از بسیاری جهات شباهت های فراوانی با شرایط صدر اسلام دارد. بنابراین ما هم برای موفقیت و کامیابی این انقلاب

- باید عنایت خاصی به استفاده از تجربیات ذیل داشته باشیم :
 - الف - تجربه فرهنگی و شیوه استقرار حکومت های اسلامی در چند دهه صدر اسلام.
 - ب - تجربیات تاریخی شیعه در به کارگیری علوم و شیوه های مختلف جهت حفظ، رشد و شکوفایی ارزش های خود.
 - ج - تجربیات دشمن شناسی (غرب شناسی) در عصر حاضر.
- که با دیدگاه فوق می تواند جایگاه شایسته گذشته مسجد و طراحی آن مد نظر قرار گیرد. لذا برای رسیدن به این اهداف خلاصه ای از دستورالعمل و تجربیات استقرار مساجد در تاریخ اسلام ارائه می گردد.

۴-۱- استقرار حکومت :

پیامبر اسلام که حکومت خود را در مسجد النبی، در مدینه برقرار کرد، سعی نمود قالب معماری و شهرسازی نوینی را با فرهنگ جدید به وجود آورد. سیستمی که در طرح استقرار، اوج فرهنگ اسلامی را عرضه نماید و معماری آن حتی المقدور (از لحاظ فنی) به چادرنشینی نزدیک باشد. لذا مواردی چون چگونگی انتخاب محل مسجد و حوزه دارالخلافه، محل اصحاب صفه، منزل شخصی خود، ائتلاف مهاجرین و انصار به صورت فرهنگی برادری که از طرف پیامبر اعمال گردید، تا مهاجرین بتوانند از امکانات مادی انصار برای سکنی استفاده کنند، باعث ظهور شهرنشینی و به تبع آن شهرسازی و به دنبال همه آن ها، معماری مناسب با فرهنگ اسلامی شد. همه این موارد برخاسته از منطق استقرار در فرهنگ

اسلامی است، در صورتی که هنوز از تمدن اسلامی خبری نیست. در پی این حرکت در دوران بعدی امپراطوری اسلامی نیز در این راستا شاهد حرکت هایی نظیر تغییر نطفه شهرهای فتح شده است. لذا عموماً هیچ یک از کاخ ها، محله های طاغوتیان، سیستم اداری و دیوان سالاری مورد استفاده حکومت اسلامی در صدر اسلام قرار نگرفت. چون که فرهنگ جدید نیاز به فضای جدید و متناسب با اهداف خود داشت. این فرهنگ جدید نمی توانست در کالبد تمدن فرهنگ طاغوت جایگزین گردد، زیرا قالب مادی آن ها (ابنیه، معماری و شهرسازی) می توانست ارزش های خود را به فرهنگ انقلاب تحمیل نموده و آن را به مرور از بین ببرد.

از همین رو حضرت امام (ره) استقرار فرماندهی خود را پس از یک نوسان کوتاه از قم به ده جماران در تهران که یک ده سنتی با مردم مذهبی است، انتقال داد و محل استقرار نیز در کنار یک حسینیه قرار گرفت. این منطق استقرار، از لحاظ فطری، در دنیای امروز بی سابقه است. بنابراین جا دارد که درباره این مسأله تحقیق جداگانه ای به عمل آید. این تغییر نطفه فرماندهی (انتخاب قالب متجانس با انقلاب اسلامی) در اوج سادگی، پر عملکردترین منطق شهری و معماری را به دنبال داشت و جمال و زیبایی خود را در منطق عریان انقلاب اسلامی می جست. در حسینیه جماران هیچ خبری از هنرها و جمال روزمره نیست، حتی فضا همان گاهگل ساده و زیراندازها دور از زیبایی هنری معمول در جامعه است. حتی از فرش های سنتی برای زیرانداز استفاده نشده است، چون در این مقطع گفتار و رفتار درست، اوج جمال است. امام به دنبال تغییر منطق فرهنگی در جامعه بود. به این امید که شاید با این ریشه جدید، در آینده

اما در جامعه انقلابی ما، هنرمندان متعهد به انقلاب اسلامی توانستند هنرهای مردمی و فطری در رابطه با اهداف انقلاب، به خصوص در زمینه جنگ تحمیلی عرضه کنند که موثرترین آن‌ها در زمینه فیلم و عکس است. به عبارت دیگر تکنولوژی جدید در خدمت هنرمند متعهد قرار گرفت. از سوی دیگر، هنرمندان بی‌هویت نیز برای بقاء فرهنگ طاغوت (ترویج هوسرانی و لهو و لعب در جامعه انقلابی)، جنگ را به صورت سوژه‌ای نمایشی و حرفه‌ای در اختیار گرفته‌اند. از این رو مشاهده می‌گردد که جنگ و تهاجم فرهنگی (که خطرناک‌ترین نوع جنگ‌هاست) بر علیه فرهنگ انقلاب اسلامی رو به تزاید است و مبارزه با آن بسیار پیچیده‌تر و ظریف‌تر از جنگ مادی و نظامی است.

۴-۴- تغییر نطفه شهرها و ایجاد فضاهای جدید:

تجربه‌های تمدن اسلامی و به خصوص تجربه‌های تاریخ شیعه حکایت از آن دارد که جهت تغییرات فرهنگی در جامعه نه تنها باید شیوه‌های مدیریت جامعه (بینش حکومتی) تغییر کند، بلکه می‌بایست نطفه‌های سیاسی اجتماعی جامعه نیز تغییر کنند. در این صورت نطفه‌های حکومت‌های قبلی از رونق افتاده و باعث قوام و دوام حکومت و بینش جدید خواهد شد. در این موارد بایستی به تجربه دوره‌های صدر اسلام و صفویه عنایت شود. همچنین تجربه سده چهارم هجری که حکومت‌های شیعی آل بویه و ... حاکم بودند نیز موید همین قضیه است. زیرا در آن دوره به علت عدم توجه به ضرورت تغییر نطفه‌های شهری و حکومتی، نتوانستند فضای لازم را

تاریخی اسلام و شیعه برای تغییر نطفه مدیریت شهرها و کشور در انقلاب اسلامی است. در این میان مقام رهبری با استقرار منطقی، نه تنها خود را از این آسیب دور نگهداشتند، بلکه تهاجم عظیمی را به فرهنگ طاغوت در ایران و جهان پی‌ریزی نمودند ولیکن متأسفانه دیگران از این روش سرمشق نگرفتند.

از این رو امید به پیروزی اسلام، در گرو و ضمانت مظلومیت رهبر و خون پاک شهدا است و گرنه با این روش مدیریت که تمام ابزار طاغوت برای مدیریت کشور در جهان سوم بر ما تحمیل می‌شود، انتظار هجرت از تجدد جهان سومی برای انقلاب اسلامی نیز احساس نمی‌شود. و اگر همین قالب‌ها که مدیریت کشور در آن اسیر است ادامه یابد، خیلی از مسایل مبتلا به طاغوت را بر ما نیز دیکته خواهد کرد.

۴-۳- هنر روز در خدمت انقلاب:

تا زمانی که منطق انقلاب اسلامی حاکم باشد، طبیعتاً مفاهیم عرفانی آن در مردم به ویژه در جوانان متبلور خواهد بود. اوج این معرفت را می‌توانیم در میادین رزم و شهادت هشت سال دفاع مقدس ببینیم. وقتی امام (ره) جنگ تحمیلی را از الطاف خفیه الهی بر شمرند، چه بسا که در رابطه با شهادت (این دریچه روشن و راه پاک و بی‌دغدغه لقاء...) بوده باشد، که بیان کشش آن، برای اهل معرفت از توان قلم خارج است. حال این سؤال مطرح است که آیا می‌توان این وادی عشق را با هنرهای التقاطی و کلاسیک طاغوتیان همانند نمایش‌های مدرن تعزیه در زمان ستم‌شاهی پهلوی و یا ... تبیین کرد؟! قطعاً پیروی از آن روش‌ها، به بیراهه رفتن خواهد بود.

هنرهای رشد کرده از ارزش‌های انقلاب اسلامی، پا به عرصه وجود بگذارند نه هنرهایی که تابع تمدن طاغوت بوده‌اند^(۷).

این عمل حضرت امام (ره) قابل مقایسه است با حرکت پیغمبر اسلام در مسجدالنبی، و یا خلفای راشدین که در شهرهای فتح شده مسجد جامع ساخته و نیروهای اسلام را در آن‌جا مستقر می‌کردند. به این ترتیب به مرور زمان کهنه‌دژ و فرهنگ کهنه‌دژیان در مقابل این فرهنگ جدید مستحیل می‌گشت.

۴-۲- جنگ فرهنگی فرهنگ انقلاب اسلامی در اسارت فرهنگ استعماری:

پس از پیروزی سیاسی و نظامی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ شمسی و حتی مقاومت بی‌نظیر هشت سال دفاع مقدس در ایران که خود، پیروزی خون بر شمشیر محسوب می‌گردد، جنگ فرهنگی با طاغوتیان نه تنها متوقف نشده بلکه تهاجم آن‌ها در بعضی از موارد فزونی نیز یافته است. زیرا برخلاف مقام رهبری (ره)، اکثر دولت مردان بیشترین ابزار و مکان‌های طاغوتیان را برای مدیریت به کار گرفته بودند. این اشتباه استراتژی باعث شد که ابزار حکومت، نامتجانس با اهداف انقلاب اسلامی گردند. به ویژه اینکه ادارات و وزارت خانه‌های کاخ گونه و حتی کاخ‌های حکومتی طاغوتیان محل پذیرایی مدیران جدید شد. در نتیجه در اکثر موارد، خلق و خوی غیرانقلابی بر آن‌ها حاکم شد که حتی بعضی از آنان به طغیان علنی و مخفی افتادند که فرار، اعدام و یا اعوجاج خیلی از آن‌ها قابل نام بردن است. نتیجه اصلی که می‌توان گرفت، عدم استفاده از تجربه

پانوشته‌ها :

۱- بعدها هریک از این موارد از مسجد جدا شده و در یک بافت شهری با مسجد ترکیب شده‌اند.

۲- در صدر اسلام عموماً فضاهای معابد متروک اقوام مختلف، برای مسجد مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

۳- رجوع شود به مجله صنف شماره ۳ و ۴، پاییز و زمستان ۱۳۷۰، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی، مقاله فهرستواره نام بناهای قدیم ایران، نوشته بهرام قدیری.

۴- رجوع شود به تئوری پوش حکومتی منعکس در جزوات درسی مرمت

۵- حکام، در این زمان به عنوان جهاد اسلامی، نیرو اعزام می‌کردند و سپاهیان اسلام با همان شور و شوق اسلامی و انقلابی در راه خدا جانفشانی می‌نمودند. مرکز حکومتی نیز از جزیه و خراج این لشگرکشی‌ها بهره‌مند می‌شد.

۶- قابل ذکر است که از لحاظ تقدس، فضای تکیه‌ها، به اهمیت حسینه‌ها و آنها نیز به اهمیت مساجد نمی‌رسند.

۷- رجوع شود به کتاب «مقدمه‌ای بر فرهنگ وقف» نوشته ابوسعید احمدبن سلمان از انتشارات سازمان اوقاف.

قدامات عاجل باید تحقق یابد تا بتوان با آرامش خاطر بهتری دوره رسیدن به اهداف بلندمدت را طی نمود. این برنامه‌ریزی‌ها، شامل موارد زیر است :

۱-۲-۵- در داخل مناطق پرتراکم شهری (به استثنای بافت تاریخی ارزشمند) اراضی اطراف مسجد خریداری گردد و پس از تخریب آنها، با ایجاد فضای سبز چند عملکردی، برای بافت مسکونی اطراف مساجد، زمینه مساعد زندگی را فراهم کرد.

۲-۲-۵- پس از رهاسازی اراضی اطراف مسجد، نسبت به جداسازی مساجد به ویژه ورودی آن‌ها متناسب و همگن با معماری مسجد و همچنین معماری حاکم بر محیط (به شرط آن که اصیل باشد) اقدام نمود.

۳-۲-۵- به موازات توجه به مساجد، با ایجاد فضاهای جیبی چند عملکردی همچون حسینه، تکیه، فاطمیه، زینبیه و ... نسبت به رفع نیازهای مذهبی، اجتماعی و رفاهی جامعه اقدام نمود.

۴-۲-۵- مساجد با هویت تاریخی مستقر در بافت‌های تاریخی که سکنه آن، محل را ترک نموده‌اند، مرمت و احیاء شوند تا زمینه بازگشت ساکنین اصلی و معتبر این مناطق به مساکن خود فراهم گردد.

قابل ذکر است که هریک از موارد فوق، به عنوان یک پروژه تحقیقی مستقل می‌تواند مبنای پژوهش‌های بعدی قرار گیرد